

Інститут вищої освіти НАПН України. – Серія „Соціологія. Психологія. Педагогіка”. – Київ, 2009. – Дод. 4, т. III (15). – С. 356-365.

УДК 372.32:371.013.43:008

Ордіна Л.Л., канд. пед. наук

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ „КУЛЬТУРОТВОРЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ” У ПЕДАГОГІЧНІЙ ОСВІТІ

Сучасне українське суспільство орієнтоване на підвищення «якості людини», тобто, на підвищення рівня його культури в усіх сферах життя і діяльності. На місце пасивного функціонала-виконавця повинна прийти творча людина з активною позицією: вільна, духовно, морально і фізично здорова, здатна швидко адаптуватися у світі, що змінюється, адекватно реалізовувати себе в природному і штучному (створеному людиною) світі і соціумі. Моральність, гуманність, екологічне й етичне ставлення до навколишнього світу, людям і самого себе, естетичне сприйняття світу, інтелектуальна розвиненість, здатність до рефлексії та саморозвитку, до використання своїх знань тільки в ім'я миру, добра, любові - головні якості людини культури, виховання якої є центральним, комплексним завданням сучасної педагогічної освіти.

Дослідження теоретико-практичної діяльності освітніх установ виявляє, що вирішенню цього завдання на сучасному етапі перешкоджають наступні негативні фактори:

1. Сьогодні в педагогічній практиці більшості освітніх установ йде традиційне, тобто, розрізнене предметне викладання, поєднане за принципом суми знань.
2. Система виховання та система навчання не пов'язані між собою, розвиваються паралельно.
3. Превалюють командно-примусові методи навчання, що не сприяють формуванню ціннісного ставлення до людини, навколишнього світу та соціуму, розвитку інтересу особистості до пізнання.

Тому актуальним стає завдання створення такого середовища у вищому освітньому закладі, стрижнева ідея якого ґрунтувалася б на кращих досягненнях педагогічної теорії і практики і сприяла б усуненню цих негативних факторів. У нашому розумінні – це культуротворче середовище вищого навчального закладу, яке виступає як умова культурного становлення особистості, необхідного елемента педагогічної системи вищого освітнього закладу, що має об'єктивну обумовленість.

Проблема формування культуротворчого середовища успішно розробляється у педагогічній освіті. Концептуальні ідеї, що сприяють вирішенню проблем педагогічної

освіти, розбудови національної школи, розвитку навчання і виховання містяться в роботах психологів Ануфрієвої Н.М., Беха І.Д., Костюка Г.С.Москальця В.П., Петровського А.В., Чепелевої Н.В., Яценко Т.С. та ін. Теоретичні аспекти культури і культурного розвитку людини глибоко опрацьовано в роботах Афанасьєва Ю.Л., Зязюна І.А., Крилової Н.Б., Кудіна В.О., Суханцевої В.К., Тельчарової Р.А., Щербо А.Б. та ін. Роль і місце освіти в суспільстві, положення про культуру як фундаментальну засаду її розвитку, знайшли своє відображення в працях А.Г.Асмолова, М.М.Бахтіна, В.С.Біблера, К.В.Бердникова, Є.Бондаревської, Н.Б.Крилової, Е.Г.Осовського та ін. В сучасних дослідженнях розглядаються різні види середовищ: адаптивне освітнє середовище і адаптивне інформаційно-динамічне середовище (В. Піча, О. Семашко, Н. Победа, П.І. Третьяков), виховне середовище (М. Ільчиков, А. Капська, В. Караковський, Л. Новікова), культуротворче середовище (Н. Девятков, О. Макареня, О. Шевнюк), естетичне середовище (Г. Падалка, О. Рудницька, І. Зязюн), полікультурне педагогічне середовище (Д. Брітзман, К. Хоей, М. Зімфер), поліетнічне середовище (А. Бичко, Л. Левчук, О. Щолокова), професійно-освітнє та гуманітарне середовище технічного ВНЗ (М. Соловійова, В. Нестеренко, О. Дубовик, Н. Ничкало, С. Черепанова). Проте, вивчення наукової бази і стану освітньої практики виявляє недостатній науковий інтерес до проблеми формування культуротворчого середовища вищого навчального закладу: загальна педагогіка досліджує виховну та освітню сферу середовища; недостатньо наукових робіт присвячено проблемі впливу культуротворчого середовища вищого навчального закладу на розвиток особистості майбутнього фахівця. Таке визначення проблеми дає можливість проаналізувати генезис поняття культуротворчого середовища як педагогічного феномена.

Мета статті – розглянути передумови виникнення феномену «культуротворче середовище», його становлення у педагогічній освіті, сформулювати наше розуміння якісних характеристик культуротворчого середовища.

Культуротворча здатність людини сформувала специфічне (штучне) середовище її особистого проживання, властиве тільки їй. Своє буття людина влаштовувала сама. Вона поділила оточуючий світ на природне і штучне (світ культури) оточення. У своєму бутті людина завжди звертається до можливостей обох оточуючих світів. Вона змінює його, у зв'язку з цим змінюються і можливості, які обидва світи пропонують. Створивши штучний світ культури, людина наділила його можливими значеннями, відмінними від можливостей самої природи.

Поняття «середовище» має глибокі дефінітивні корені. У стародавні часи, коли виховання було синкретичним із середовищем, людина входила у життя суспільства

стихійним, природним шляхом, органічно засвоюючи те, що вимагала від неї соціальна практика. Як наслідок, поняття «середовище» міцно закарбувалося на рівні побутової свідомості людського суспільства у багаточисленних приказках та прислів'ях.

При розгляді питання генезису поняття «культуротворче середовище» ми використовуємо принцип ієрархічності, тобто внутрішньої розчленованості та диференціації рівнів об'єкта, при одночасному збереженні принципу цілісного аналізу. Використання принципу ієрархічності обумовлено особливостями нашого розуміння культуротворчого середовища як складної, динамічної системи.

Генезис (греч. genesis) –це виникнення, походження, а також становлення і розвиток, результатом якого є визначення стану об'єкта, що вивчається. Термін «генезис» прийшов до нас з грецької мови, був застосований у древньогрецькій міфології, а потім отримав розповсюдження у філософії (Фалес, Геракліт, Кант, Гегель та ін.). У марксистській філософії поняття «генезис» більшою частиною визначається як виникнення передумов нового у надрах старого і становлення нового предмета (або явища) на основі цих передумов. Генезис природних, соціальних і культурних явищ цікавив і цікавить науки з часів античності і до наших днів. Пояснення генезису природних, соціальних і культурних об'єктів отримало наукове обґрунтування у еволюційних теоріях дисциплінарного, між дисциплінарного, загальнонаукового характеру.

У процесі дослідження передумов виникнення феномену культуротворчого середовища нами представлений аналіз усвідомлення ролі середовища у становленні і розвитку людини.

На ранніх етапах середовище розглядалось як ідея механічного детермінізму, коли людина залежала від зовнішнього середовища. Первісним центром культурного середовища було житло, яке сприяло розвитку сімейного способу життя, появи почуття дому, а також вносило радикальні зміни в соціальне життя перших людей. Родинний дім забезпечував зниження смертності, зміцнював відчуття спільності, товариства, виховував самосвідомість і довіру. Там людина навчалась тому, що, безпосередньо, для виживання не було потрібно: вона опановувала поняттями, творила мову, поліпшувала свої знаряддя праці. Тут же відбувалася передача життєво важливого досвіду. У своїй книзі «Людина і простір» Отто Больнов зазначає: «Щоб існувати у світі і виконувати своє завдання, людина має потребу в просторі захищеності, в яке вона може повернутися... після боротьби із зовнішнім світом. ...Дуже важливо, щоб самовідновлення мало цілком визначені просторові передумови [11,с.136]».

У Древній Греції про вплив навколишнього середовища на суспільство і людину висловлювалися Аристотель, Платон, Демокрит, Геродот, Гіппократ, Платон, Полібій та інші філософи. В античну епоху сформувався ряд понять, пов'язаних з сучасним розумінням культурного середовища. Перш за все, це слово "пайдейя", яке можна перекласти як виховання і освіти, але більш доцільно було б вживати його у значенні цілої системи культурних цінностей, отриманих людиною через пайдейю. Пайдейя означає, по Платону, керівництво до змін всієї людини у його сутності. Людина, вихована у такій педагогічній системі, ставала ідеалом людини, культурною людиною, як би сказали сьогодні. Походження пайдейї було критерієм розподілу людей на культурних і некультурних, або варварів[2]. Існувало ще одне слово - калокагатія - гармонійне поєднання фізичних (зовнішніх) і моральних (внутрішніх) переваг, досконалість людської особистості як ідеал виховання людини. Калокагатія була одночасно соціально-політичним, педагогічним, етичним і естетичним ідеалом. Греки одними з перших усвідомили, що крім природного світу існує якась сфера, яку створюють люди, вільні від фізичної роботи. Сфера духу, цінності якої залежать не від природи, а від свідомого акту людини. Починаючи з пізньої античності, намітився спад інтересу до проблеми середовища, який призвів до застою у дослідженнях даного напрямку.

У XVI столітті, важливе значення ідеї середовища надавав французький мислитель Жан Боден. У 1566 році вийшла його робота «Метод легкого вивчення історії», де він стверджував, що суспільство формується під впливом природного середовища [4]. Його послідовники Ш. Монтеск'є і Т. Бокль вважали, що географічне середовище (клімат, ландшафт, ґрунт) грає вирішальну роль у формуванні суспільно-політичного життя. Однак, подальші розробки в рамках антропогеографічного напрямку (К. Уісслер, Дж. Стюард та ін.) відхилили ідею географічного детермінізму, допускаючи лише обмежений вплив географічного середовища на становлення людини, культури і суспільства.

Яскравий представник французького матеріалізму XVIII століття К. А. Гельвецій вважав, що виховання та освіта залежать від тих предметів, тих обставин, а значить і того середовища, в якому людина знаходиться. Він пише: «...справжніми вихователями дитинства є оточуючі його предмети; цим вихователям дитинство зобов'язане майже усіма своїми ідеями[1, с.20]». Вплив середовища, з його точки зору, не обмежується тільки дитинством. У юнацькому віці коли пробуджуються відомі пристрасті, всі предмети природи діють і впливають на людину особливо сильно. Поряд з впливом зовнішніх матеріальних предметів на виховання і освіту людини, К. А.

Гельвецій вважав, що освіта і виховання залежать і від соціальних відносин, що складаються у суспільстві, зокрема, виховання, з його точки зору, нерозривно пов'язане з формою правління у державі. Відзначаючи, що взаємодія з предметами часто носить випадковий характер, К. А. Гельвецій шукав шляхи вдосконалення виховання: «Моральне виховання людини тепер майже цілком надано випадку. Щоб удосконалити його, потрібно було б скласти план його у відповідності з суспільною користю, заснувати його на простих і незмінних принципах. Це єдиний спосіб зменшити вплив випадку на моральне виховання і усунути протиріччя, які є і повинні неминуче існувати між усіма різними правилами теперішнього виховання[1,с.33-34]». Вченим представлена спроба побудови освіти на науковій основі через організацію середовища, планування взаємодії з нею вихованця, але при чіткому розумінні того, що вихованість жорстко детермінована середовищем.

Визначення поняття середовища залежить від теоретичних концепцій.

Середовищна психологія, яка виникла у 70-х роках ХХ ст. завдяки зусиллям американських психологів В.Ігтельсона, Х.Прошанскі, Л.Рівліна, Дж.Вінкеля та ін. почала розглядати людину і середовище як єдину систему взаємодії. З точки зору цих авторів, важливим принципом у середовищній психології є те, що людина живе не у фіксованому середовищі, адаптуючись до нього, а змінює його. Змінюючи свій світ, людина змінюється сама. Питання в тому, наскільки людина усвідомлює, яке середовище вона створює. Предметом дослідження цього авторського колективу стає роль людини у створенні свого середовища[12]. Дослідник середовищної психології Д. Ватсон виділив п'ять класів визначень, даних середовищу: середовище як процес; середовище як поле активності людини; середовище як поле семантики; середовище як ресурс; середовище як засіб стратифікації суспільства[10].

Японські дослідники вибудували тонку й складну типологію структурних елементів середовища, створивши для них цілу сітку понять. Наприклад, «араре» (спонтанна система): «Це така суміш елементів у необмеженому просторі, коли під впливом активності людей і речей виникає певний порядок, який можна виразити назовні»[7,с.48]; «саварен» (зорова установка): «Сенс саварен полягає в тому, щоб встановити особливий зв'язок: не все знати і не все бачити» [7, с.59]; «нусумі» (видиме - приховане): «Поняття нусумі спочатку означало щось, що зберігається крадькома, таємно. Тут, починаючи трактувати його трохи інакше, ми вживаємо це поняття для позначення імітації оточення через його елемент і використання лише фрагмента композиції для створення такої імітації ... Композиційні елементи потребують постійної заміни та оновлення[7, с.57]». Для японців середовище завжди локальне, між вузлами ретельно

організованого середовища простягається нейтральний, безструктурний простір - точка зору, для європейської свідомості нового часу органічно чужа.

Вчені-філософи визначають середовище онтологічним терміном, що означає буття, наприклад, середовище може стати поняттям регіону, який охоплює багатозначність сутнісного; середовище можливе в онтичному змісті, а саме, має доонтологічне екзистентне значення, тобто середовище може бути особисте, сімейне, публічне. Поняття «онтичний», утворене від грецького «сущий», в даному випадку означає основоположне самоутвердження істоти на рівні його існування, так як поняття «онтологічний» означає філософський аналіз природи буття, тобто, середовище означає онтологічно-екзистенціальне поняття середовищності. Сама середовищність модифікується в те чи інше структурне ціле окремих середовищ, але включає в себе апріорі середовищності взагалі. Подальший розвиток середовищних уявлень призвів до розуміння активної ролі людини у процесах пізнання і перетворення оточуючого світу. Якщо спочатку ідеї середовища розглядалися у рамках філософії та психології, то у подальшому вони призвели до появи педагогіки середовища.

Соціально-філософські та соціально-антропологічні розробки проблеми середовища вплинули на педагогічну думку, у наслідок того, що педагогічна наука ще не відчула себе цілком самостійною від філософії. У вітчизняній педагогіці до ідеї середовища зверталися К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой, П. Ф. Лесгафт та інші видатні російські мислителі. У передмові до першого тому «Педагогічної антропології» К. Д. Ушинський пише про те, що виховання не вичерпується навмисною діяльністю вихователів за посадою. З його точки зору, більш сильними вихователями людини «є вихователі ненавмисні: природа, сім'я, суспільство, народ, його релігія і його мова, словом природа та історія у великому сенсі об'ємних понять [8, с.355 - 356]».

Питання про те, яким чином на окремого індивіда діє освітнє середовище, у всі часи було у центрі уваги мислителів. Навколишнє середовище завжди відіграло важливу роль у процесах навчання і виховання людини, її становлення та розвитку. Розуміння цієї обставини сприяло появі у вітчизняній науці першої третини ХХ століття педагогіки середовища. Вона виникла, багато в чому, завдяки роботам педагога-дослідника С. Т. Шацького, який вважається автором терміну «педагогіка середовища» [9]. Проте, дослідження середовища як сукупності зовнішніх умов, обставин, що впливають на формування особистості було предметом розгляду в різних галузях знання задовго до появи педагогіки середовища.

А. С. Макаренко відзначав роль середовища як чинник формування особистості, що розвивається, і навіть в умовах суворого, комунарського побуту надавав великого

значення введення в інтер'єр декоративних рослин, він...«навіть тоді, коли наш колектив був дуже бідним, завжди будував оранжерею, і не яку-небудь, а з розрахунку на гектар квітів, як би дорого це не коштувало... Ми робили бляшані спеціальні кошики і всі бордюри та сходи заставляли квітами. Це було дуже важливо [5, с.245-246]»

Характеризуючи еволюцію поняття середовища в напрямку його застосування до процесу освіти, можна зафіксувати два етапи у відповідності з тим статусом, тією якістю, в якому це поняття вживається. На першому етапі, відбувалося первісне нагромадження уявлень про те, що середовище повинне собою представляти. Тут ідея середовища використовується в різних галузях знання про людину, суспільство, матеріальні об'єкти або живі організми, розробляються загальні принципи взаємодії об'єкта і середовища, які будуть надалі застосовуватись безпосередньо до процесу освіти. На другому етапі вирішується завдання використання можливостей освітнього середовища для гарантованого отримання необхідних результатів навчання і виховання, з'являється педагогіка середовища, отже, освітнє середовище являє собою сукупність компонентів, які утворюють цю категорію. Основні з них: навчальне та виховне середовища вказують на те, що не можна не враховувати такого фактора як керуючий вплив середовища безпосередньо на особистість. Взаємозв'язок середовища і особистості розуміється як різноманітний, суперечливий і просторово-об'ємний за характером взаємозв'язок індивіда з тим, що його оточує. У сучасній науці вже було зроблено безліч спроб перетворення освітнього середовища. На наш погляд, цей процес ускладнюється тим, що освітнє середовище володіє великою мірою складності, оскільки має декілька рівнів - від федерального, регіонального до основного свого першоелемента - освітнього середовища конкретного навчального закладу. Регіональна специфіка визначається умовами життя спільноти, його ставлення до потреб сфер культури і освіти.

У сучасній педагогіці накопичений значний досвід наукового обґрунтування моделей середовища вищого навчального закладу (Є. Бондаревська, О. Гукаленко, В. Красвський, І. Якиманська і ін.), введено в категоріальний апарат педагогіки поняття «культурно-освітнє середовище», що відображає можливості освітнього середовища в створенні особливої субкультури, творчому розвитку кожного включеного в нього індивіда. Формування культурно-освітнього середовища розглядається як процес взаємодії суб'єктів освітнього простору: викладачів, студентів і середовища, в якому вони знаходяться, представляє собою динамічний процес взаємодії освітніх програм, дозвілєвої діяльності, форму трансляції розширеного відтворення культурних норм, цінностей, ідей, простір генерування суспільної ідеології, яка разом з її носіями

перетворюється в культурі, як спосіб підготовки людини до оптимального існування в соціумі і культурі.

Культурно-освітнє середовище закладу освіти – це сукупність різних умов:

- а) базові: інновації, традиції, підтримка і саморозвиток;
- б) функціонально-утворюючі: інформаційні, комунікативні, інтерактивні, морально-духовні;
- в) предметно-практичні: матеріальні, символічні, організаційно-управлінські, психолого-педагогічні.

У результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що процес взаємодії не захоплює і не зумовлює освітнє середовище у повному об'ємі: він залежить як від об'єктивних можливостей, так і від суб'єктивних характеристик психіки людини, поведінка якого не зводиться тільки до пасивного реагування. Враховуючи дані обставини, ми констатуємо, що поняття освітнього середовища не охоплює усієї дійсності освіти, не може використовуватись у якості вихідного, основоположного поняття. Тому виникає необхідність використання іншого, більш змістовного поняття, яке б дозволило усвідомити можливості освітнього середовища, активність людини і процес взаємодії між ними, а саме культуротворчого середовища.

О. Макарєня у своїй науковій праці «Культуротворче середовище: статус, структура, функціонування» визначив основоположні принципи конструювання культуротворчого середовища в освітньому просторі. Поняття «культуротворче середовище» бере свій початок, на думку О. Макарєні, з педагогічного напрямку відомого під назвою «педагогіка середовища». Спираючись на основоположників цього напрямку, він приходить до висновку, що «поняття середовища в освіті неоднозначне і неоднакове і визначається об'єктивним і суб'єктивним ставленням учасників освітнього процесу до навколишньої дійсності, засобів її відображення, подання у вигляді навчальної інформації та її сприймання». Виходячи з того, що «категорія середовища може розглядатися як відповідна певній області пізнання», безсумнівно, на думку О. Макарєні залишається лише те, що «навколишнє середовище, яким би воно не було, існує в нашій життєдіяльності та приймає участь у нашому становленні. Отже, воно є неодмінним складовим освітнього процесу. Сфера використання середовища в освітньому процесі, вважає О. Макарєня є дуже важливою «при реалізації цілей освіти, при конструюванні змісту і структури діяльності, а також активно використовується в саморозвитку і самовихованні[6, с.34-35]».

З вище наведеного можна сформулювати наше розуміння якісних характеристик культуротворчого середовища. Отже, культуротворче середовище - це:

- таке середовище, що забезпечує (має в наявності) всі необхідні умови (компоненти) для самопізнання, самоактуалізації, саморозвитку особистості;
- це середовище, що стимулює активність суб'єктів, самостійність;
- простір для соціально-значущої вільної діяльності особистості, поля, що містить інформацію про досягнення людства і надає можливість для особистості її використовувати, комбінувати, синтезувати, тобто перетворювати;
- середовище, яке забезпечує можливість комфортного існування в освітньому просторі суб'єктів, дозволяє бути людиною культури, а не субкультури, що дає право свідомого і вільного вибору свого місця в культурі та соціумі;
- середовище, яке сприяє здійсненню спільної продуктивної діяльності, конструктивної взаємодії у процесі освіти;
- середовище, яке активізує можливості управління освітнім процесом, дозволяє виробляти прогнозування його розвитку і зростання, визначає місце кожного педагога в загальному освітньому просторі;
- культуротворче середовище дозволяє особистості в її відносинах з іншими суб'єктами направляти свій внутрішній потенціал на перетворення дійсності;
- середовище, яке характеризується варіативністю, діалогічністю, толерантністю, духовною та культурною насиченістю.
- основними рисами такого середовища виступають: самоперетворення, творення і саморозвиток;
- середовище, яке виконує функції регулювання, освоєння і перетворення культури.

Висновки. Дослідження генезису поняття «культуротворче середовище» у педагогічній освіті приводить до висновку, що у його основі лежить декілька онтологічних рівнів, які представляють собою складну діалектичну єдність: мононаправленість і поступальність історичного процесу. Накопичений значний досвід наукового обґрунтування моделей середовища вищого навчального дає можливість наголосити на тому, культуротворче середовище - сприятлива умова для формування особистості, її загальнолюдських та професійних якостей, її саморозвитку і розкриття індивідуальності. Використання принципу ієрархічності обумовлено особливостями нашого розуміння культуротворчого середовища як складної, динамічної системи.

Література

1. Гельвецій К.А. Сочинения в 2-х томах. Т.2. / К.А.Гельвецій. – М.: «Мысль», 1974. – 687 с.

2. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека. — М.: ГЛК Ю. А. Шичалина, 1997. – 272 с.
3. В.Еленский - Санкт-Петербург, - 2004. – 240 с.
4. Жан Боден. Метод легкого познания истории. - М.: Наука, 2000. - 412 с.
5. Макаренко А.С. Сочинения в 8 т – т.8. – М: Педагогика 1988 – 311 с.
6. Макареня А.А. Культуротворческая среда: статус, структура, функционирование. – Тюмень, ТОГИРРО, 1997. – 66 с.
7. Нихон-но Тоси-кукан. Пространство японского города. Токио, 1969. С. 48-59.
8. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения/ К.Д.Ушинский. – М.: «Просвещение». – 1968.- 557 с.
9. Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / С.Т. Шацкий. – М.:Педагогика, 1980. – 720с.
10. Штейнбах Х. Еленский В. Психология жизненного пространства /Х.Штейнбах,
11. Bollnow O. Mensch und Raum. Stuttgart. 1963. S. 136.
12. Ittelson W.H., Proshansky H.M., Rivlin L.G., Winkel C.H. An Introdution to Environmental Psychology. N.Y. 1974. 406 p.

Аннотация. В статье рассматривается генезис понятия «культуротворческая среда» в педагогическом образовании, представлены исторические данные о становлении и развитии моделей среды, обосновывается их влияние на формирование личности.

Ключевые слова: генезис, педагогика среды, культуротворческая среда.

Анотація. У статті розглядається генезис поняття «культуротворче середовище» у педагогічній освіті, представлені історичні дані про становлення та розвиток моделей середовища, обґрунтовується їх вплив на формування особистості.

Ключові слова: генезис, педагогіка середовища, культуротворче середовище.

Summary. This article describes the genesis of the concept of "kul'turological environment" in teacher education, presented historical data on the formation and development of environmental models, justified by their impact on the formation of personality.

Keywords: genesis, pedagogy environment, kul'turological environment.

Ордіна Л.Л. Генезис поняття „культуротворче середовище” у педагогічній освіті / Л.Л. Ордіна // Інститут вищої освіти АПН України. Вісник Київського національного

університету імені Тараса Шевченка. – Серія „Соціологія. Психологія. Педагогіка”. –
Київ, 2009. – Дод. 4, т. III (15). – С. 356-365.